

Türkiye'nin Hamas'a Yaklaşımına Tarihsel Bir Bakış

Eda Kiraz¹

¹Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi
Corresponding Author: Eda Kiraz

ABSTRACT: In the 2000s, Hamas started a new era in Palestine and the Middle East, winning the January 2006 elections, thanks to its growing social base and the support of the Palestinian people. This new era was also directly affect Turkey-Hamas relations and led to gain an increasing depth of relations. This study tries to analyze on the one hand the underlying causes of the deepening of relations on the other hand recounting chronologically Hamas-Turkey relations. In the selection of such a study, it is aimed primarily to eliminate the existing deficiency in the literature. Furthermore, the examination of "relations with Hamas" which is one of the most controversial issues of Turkish foreign policy in national and international fields, is also important in terms of reflecting the mind world of the decision-maker.

KEYWORDS: Turkey, Hamas, Israeli, Palestine, Gaza.

Date of Submission: 30-03-2019

Date of acceptance: 13-04-2019

I. GİRİŞ

Uluslararası toplum tarafından terör örgütü olarak görülen Hamas ile Türkiye ilişkileri 2000'li yıllardan itibaren gittikçe artan bir şekilde ağırlık ve derinlik kazanmaya başlamıştır. Çalışmada, Türkiye'nin Batı dünyasının terör örgütü olarak gördüğü Hamas ile bu denli ilişkiler kurmasının altında yatan temel nedenler irdelenmiştir. Öte yandan Türkiye Hamas ilişkileri temelde iki bölüme ayrılarak incelenmiştir: Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) öncesi dönem (1987-2002) ve Ak Parti dönemi (2002-). Bu ayrımın yapılmasındaki temel sebep Türkiye'nin Hamas ile ilişkisi, Ak Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte yoğunluk kazanmasından dolayıdır. Bundan dolayı çalışmanın incelediği temel zaman dilimi 2002 yılından günümüze kadar olan süreci kapsamaktadır. Öte yandan çalışmanın özellikle Ak Parti döneminin temel alınmasını açıklayan diğer bir unsur ise, 1987 yılında Birinci İntifada sırasında kurulan Hamas'ın 2000'li yıllarda sağladığı güç kazanımının Türkiye'de Ak Parti'nin iktidara geldiği dönemle çakışmasıdır. Ak Parti öncesi dönemden bahsedilmesinin sebebi ise ilişkilerin nasıl bir değişim veya dönüşüm geçirdiğini ve Türkiye'deki karar alıcıların algılamalarının nasıl değiştiğini ortaya koymaktır.

1987 yılında Birinci İntifada sırasında Müslüman Kardeşlerin Filistin kanadı olarak kurulan Hamas, Filistin Devleti'nin kurulması için silahlı bir direnişin başlatılması gerektiği düşüncesiyle hareket etmiştir (Güngör, 2013). Bu zamana kadar milliyetçi ve sol duygulara sahip FKÖ tarafından yürütülen Filistin direnişi Hamas'ın dahil olmasıyla beraber İslami bir boyut kazanmıştır (Kimmerling ve Migdal, 2003). Hamas'ın sahip olduğu bu İslami kimlik, Ak Parti ile ilişkisinin gelişmesine sebebiyet verirken Batı ve İsrail tarafından başlıca tehditlerden biri olarak görülmesine yol açmıştır. Hamas, El Aksa İntifadası sırasında halk nezdindeki popülerliğini giderek artırmıştır (Boran, 2011). Bu duruma Hamas'ın intifada sırasındaki aktif katılımı ve desteği etkili olmuştur. Bu destek Hamas'ı 2006 seçimlerine taşımış ve onu galibiyetle taçlandırmıştır. Ancak uluslararası toplum Hamas'a olan bakışını çok net bir şekilde ortaya koymuştur. Hamas'ın sahip olduğu İslami kimlik, İsrail devletini tanımaması ve silahlı direniş yolunu seçmesi gibi nedenlerden dolayı AB, ABD, İsrail, Japonya, Kanada vs. Batılı ülkelerin birçoğu tarafından terör örgütü olarak görülmektedir (Erkmen, 2009:8). Ancak Türkiye bu konuda Batılı müttefiklerinden ayrılarak Hamas'ı meşru bir hükümet olarak görmekte ve onun bölgedeki en büyük destekçilerinden biri olmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerde bu konuya detaylı bir şekilde değinilmiştir.

Çalışmada Türkiye-Hamas ilişkileri kronolojik olarak incelenmiştir. Böylelikle Türk karar alıcıların zaman içerisinde değişen tehdit algılaması ve zihin dünyasındaki yaşanan dönüşümler açığa çıkarılmış oldu. Çalışmada ilk olarak Türkiye-Hamas ilişkilerini belirleyen başlıca unsurlar analiz edilmiştir. Ardından Türkiye-Hamas ilişkileri Ak Parti öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılarak incelenmiştir. Çalışmanın bütününde akademik çalışmalar, alan araştırmaları, gazete arşivleri, mülakatlar ve ilgili literatürden yararlanılmıştır.

II. TÜRKİYE-HAMAS İLİŞKİLERİNİ BELİRLEYEN BAŞLICA UNSURLAR

İdeolojik Arka Plan

Türkiye-Hamas ilişkilerinin gelişmesinde ve Hamas'a yönelik politikaların belirlenmesinde etkili birçok unsur bulunmakla birlikte, taraflar arasındaki ideolojik yakınlık, ilişkinin derinleşmesinde önemli rol oynamıştır. Her iki tarafın Müslüman Kardeşler ile olan duygusal yakınlığa sahip olması da Türkiye ve Hamas'ı birbirini yakınlaştıran unsurlardan biri olmuştur. Hamas'ın kurucu liderlerinin Müslüman Kardeşler'e üye kişilerden oluşması ve bu hareketin Filistin kanadı olarak kurulması söz konusu duygusallığı açıklayıcı niteliktedir (İslami Direniş Hareketi Hamas, 2014). Bunun yanı sıra Mısır'da Müslüman Kardeşlerin adayı Mursi'nin 2012 yılında iktidara gelmesi ile birlikte Erdoğan Mursi ile yakın ilişki kurmuştur. 2013 yılında askeri bir darbeye devrilen Mursi'nin bölgedeki en büyük destekçilerinden biri Erdoğan olmuştur (Mısır'da Erdoğan'a destek gösterisi, 2013). Ak Parti'ye, daha laik bir geleneğe sahip olan Fetih'ten ziyade ideolojik bir yakınlığı bulunan Hamas'la ilişki kurmak daha cazip gelmektedir.

Türkiye'nin Bölgesel Güç Olma İdeali

İlişkilerin şekillenmesinde bir diğer belirleyici unsur, Türkiye'nin bölgede etkin rol oynayarak, Arap ve Orta Doğu bölgesinde ilişkilere yön veren aktör konumuna gelmek istemesidir. Ancak bunu bölgesel ve uluslararası ilişkilerine olumsuz yansımaya politikalar izleyerek gerçekleştirmek istemektedir.

Ak Parti iktidara geldiği 2002 yılından "Arap Baharı"nın başlangıcına kadar dış politika vizyonlarından biri olan çok boyutlu dış politika ilkesi gereği AB, NATO ve Amerika ile ilişkilerinin bozulmasına yol açacak politikalarından kaçınmaya özen göstermiştir.

Türkiye-Hamas ile ilişkilerini geliştirirken diğer taraftan İsrail ile olan mevcut ekonomik, siyasi ve askeri alanlardaki ilişkilerini korumaya yönelik tedbirli bir tutum sergilemiştir. Ak Parti iktidara geldiği günden bu yana demokrasi, milli irade, millet egemenliği vurgusu yapmış ve iç siyasette de sık sık bu kavramları savunmuştur. Bu nedenle Ak Parti, iç siyasetinde yapmış olduğu vurguları dış siyasetindeki davranışları ile çelişki içerisine düşmekten büyük ölçüde kaçınmaktadır. Türkiye Soğuk Savaş dönemindeki klasik güvenlik merkezli politikasından uzaklaşıp, bunun yerine Ortadoğu'da düzen kurucu bir aktör olmak istemiştir. Dolayısıyla Türkiye bölgede daha fazla nüfuz kazanmaya çalışan çok yönlü bir politika takip etmeye başlamıştır (Köse, 2011).

Bu değişim için birkaç sebep gösterilebilir. Birincisi, Türkiye artık statükodan memnun değil, bu nedenle bölgede daha fazla rol oynamayı hedeflemektedir. İkincisi, Türkiye'nin Neo-Osmanlı eğilimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan bölgelerde nüfuzunu yeniden sağlama isteğini yansıtmaktadır (Taspinar, 2008:7). Böylelikle İslami kimlik korunmakla birlikte, kültürel mirasa da sahip çıkılmakta ve bu durum Türklerin Filistin davasını desteklemesi yönündeki olumlu duruş sergilemesi ile güç kazanmaktadır.

Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu bölgesine yönelik izlediği dış politikada uyumsuzlukların çözümüne yönelik vurgu hakim olmuştur. Bu uyumsuzluk çözümü yaklaşımıyla tüm bölgeye bütüncül bir değişim getirmeyi hedefleyerek, barışın ve güvenliğin hakim olduğu bir düzen kurulmasından yana olmuştur. Bölgedeki aktörlerle olumlu ilişkiler kurmaya çalışarak, çeşitli platformları kullanarak bölgedeki sorunlarda arabuluculuk rolü üstlenmeye çalışmıştır. Diğer bir ifadeyle sorunun tarafı değil, sorunlu taraflarla iletişim ve işbirliğini geliştirmeye çalışarak uzlaştırıcı bir dış politika sergilemeye çalışmıştır. Türkiye üçüncü taraf olarak Suriye-İrak, Suriye-İsrail (Suriye-İsrail görüşü, Türkiye arabulucu, 2007), El-Fetih-Hamas arasındaki anlaşmazlıkları çözmede roller üstlenmiştir. Türkiye bu politikayla ilişkili olarak serbest ticaret anlaşmaları, üst düzey stratejik işbirliği konseyleri gibi platformlar aracılığıyla söz konusu aktörlerle ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramıştır. Bu kapsamda 2008 yılında Irak'la, 2009 yılında Suriye ve Lübnan'la yüksek düzeyli stratejik işbirliği konseyleri oluşturmuştur (Köse, 2017).

Batı'ya Alternatif Olarak

Türkiye geleneksel dış politika çizgisini NATO üyeliği ve AB adaylığı çerçevesinde olduğu gibi tek boyutlu değil, bulunduğu coğrafyada iletişim ve işbirliği temelinde çok boyutlu bir dış politika izlemeyi tercih etmiştir (Tüysüzöğlü, 2014:8). Ancak Arap ayaklanmaları ile beraber Ortadoğu'da yaşanan olayların da etkisiyle Türkiye ile AB ilişkileri gerilemeye başlamıştır (Bayraklı ve Güngörmez, 2015). Türkiye'nin AB'ye üye olup olamayacağına yönelik endişeler ve belirsizlikler artmıştır. Bu doğrultuda AB'nin Türkiye'yi oyaladığını düşünmeye başlayan Ak Parti hükümeti, komşu ülkelerle alternatifler ilişkiler kurulması gerektiği bilinciyle hareket etmeye başlamıştır.

Bu bağlamda, İsrail'e karşı direniş, Arap dünyasında popülerlik kazanmanın bir yolu olarak görülmüş ve Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası sistemdeki etkisini arttırmak için yumuşak güç unsurları etkili bir şekilde kullanılmaya çalışılmıştır (Kalin, 2011:16). Türkiye'nin özellikle Gazze'deki durumla ilgili olarak İsrail'in insan hakları ihlallerine karşı durduğu değer odaklı politikalara daha fazla önem vermesi, Türkiye'yi bölgedeki sorunlara tepkisiz kalmayan bir aktör olarak sunmanın bir yolu olarak görülmektedir.

İsrail'e karşı daha sert eleştiriler, uluslararası politikada daha bağımsız bir duruşu yansıtan bir yol olarak görülebilir (Yanarocak, 2013:20). Türkiye, geleneksel dış politika ilkelerinden Batıcılık ilkesi çerçevesinde 1952'de NATO'ya katılmıştır (Oran, 2010:1). Ancak Türkiye, ittifakın gerçekten ihtiyaç duyduğu anda yanında olup olmayacağı konusunda Türk tarafında her zaman şüphe ve endişe olmuştur. Türkiye bu nedenle Batı'ya olan ekonomik ve askeri alandaki bağımlılığını azaltmak istemektedir (Lindenstrauss ve Kıvım, 2014a:17).

Osmanlı İmparatorluğu'nun son topraklarından biri olan Filistin'in halk nezdinde çok önemli bir yeri vardır. Filistin meselesi, son dönemde Türkiye'de neşredilen tarih kitapları sayesinde Türk siyasal yelpazesindeki hemen hemen bütün grupların sempati ve ilgi duyduğu bir konudur. Böylelikle, Türk halkının Filistinlilere karşı duyduğu yakınlık, siyasi aktörlerin İsrail-Filistin çatışmasıyla ilgili gelişmeleri yakından takip etmelerini ve bu gelişmelere tepki vermelerini gerektirmektedir (Lindenstrauss ve Kıvım, 2014b:17).

Türkiye'nin Hamas'la yakın ilişki kurmasının bir başka nedeni de Türk sivil toplum örgütlerinin (STK'lar) ve daha da özel olarak Türk siyasetinde aktif rol oynayan İHH'nin etkisi vardır (Lindenstrauss ve Kıvım, 2014c:17). Ancak 2016 yılında Türkiye ve İsrail'in anlaşması üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan ile İHH arasında gerginlik yaşanmıştır. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Ak Parti hükümeti ile İHH daha mesafeli bir ilişki sürdürmeyi tercih etmişlerdir (Erdoğan'dan İHH'ya: Gazze'ye yardımı bana mı sordunuz?, 2016, İHH Başkanı Yıldırım: Şaşkıncı, abluka kalkmadı, İsrail kazançlı çıktı, 2016).

Türkiye'nin önde gelen sivil toplum kuruluşları Memur-Sen, İHH, Hak-İş, Cihannüma, ÖNDER gibi sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra yüzün üstünde STK temsilcisi ve üyesi Ankara'da toplanarak Trump'ın Kudüs kararını protesto ederek, kararı tanımadıklarını belirttiler. Hamas lideri İsmail Haniye mitinge video konferans yoluyla katılarak, meydandaki vatandaşlara çağrıda bulundu (Anadolu Meydanı'nda Büyük Kudüs Mitingi, 2017).

Bunun yanı sıra TİKA, Ramallah Ofisi üzerinden Batı Şeria, Gazze Şeridi ve Doğu Kudüs'teki küçük ve orta ölçekli kalkınma ve insani yardım projelerine destek sağlanmaktadır. 2009 Türk Kızılayı da, Gazze Şeridi'ne yönelik kalkınma ve insani yardım projeleri yürütmektedir. AFAD'ın bölgede ofisi olmamasına rağmen, UNRWA aracılığıyla un yardım faaliyetlerine gerçekleştirmektedir. Dışişleri Bakanlığının açıkladığı rakamlara göre, Türkiye Filistin'e 2006-2015 yılları arasında yaklaşık 375 milyon dolar resmi kalkınma yardımları yapmıştır. 12 Ekim 2014 tarihinde gerçekleştirilen "Gazze'nin Yeniden İnşası ve Filistin Konferansı"nda Türkiye Filistin'e 2014-2017 yılları için 200 milyon dolar yardım taahhüdünde bulunmuştur.

III. AK PARTİ ÖNCESİ TÜRKİYE HAMAS İLİŞKİLERİ (1987-2002)

1990'lı yıllar Türk siyasal hayatının en istikrarsız dönemlerinden biri olan koalisyonlar dönemine denk gelmektedir. Dönemin Türk dış politikasına hâkim olan ordu ve bürokrasi güvenlik kaygılarının yanı sıra çeşitli sebeplerden dolayı İsrail ile yakın ilişki içerisinde olmayı tercih etmişlerdir. Türkiye-İsrail ilişkilerinin en iyi seviyeye ulaştığı bu dönemde Refah Partisi'nin bazı adımlarına rağmen Türkiye dış politikası belirlenen çizgide gitmiştir. Öte yandan Türkiye özellikle 1990'lı yıllarda bölgeye karşı güvenlik odaklı bir politika izlemiştir. İkinci İntifada ile bölgede çatışmaların yoğunlaştığı 2000 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, İsrail'i Filistinlilere karşı aşırı güç kullanmakla suçlamıştır. Türkiye Filistin'le FKÖ üzerinden bir politika yürütmeye çalışmıştır. Zira Hamas'ın kuruluş yılları olması nedeniyle Filistin siyasetinde etkin bir aktör olduğu söylenemez. Öte yandan Türkiye'nin Hamas'la ilişki kurmamasının nedenlerinden bir diğeri de, Türkiye-İsrail ilişkilerinin zirve yaptığı yıllar olması ile açıklanabilir. Ancak 1996-1997 yılları arasında Başbakan olarak görev yapan Necmettin Erbakan, sahip olduğu İslamcı kimlik dolayısıyla Hamas ile ilişki kurmayı denediyse de ülke içindeki yoğun baskı dolayısıyla iktidarda bile kalamamıştır. Dolayısıyla bu dönemde hem Türkiye'de yaşanan iç siyasi tartışmalardan dolayı hem de cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana devam eden statükocu dış politika geleneğinden dolayı Filistin ile İsrail arasında dengeli bir politika takip etmeye çalışmıştır. Bu vizyon ancak 2000'li yıllarda gerçekleşti. Özellikle de Ahmet Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olarak atandığı 2009 yılından itibaren Türkiye Hamas'a daha fazla sempati duymuştur. Bu nedenle Ak Parti öncesi Türkiye-Hamas ilişkilerinin neden gelişmediği veya kurulmadığı daha iyi anlaşılacaktır. Sonuç olarak, Ak Parti'nin, Türkiye'deki önceki hükümetlerin çoğundan daha fazla sempati duyduğu açıktır.

IV. AK PARTİ DÖNEMİ: İLİŞKİLERDE YAKINLAŞMA (2002-)

2002 yılında Ak Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türk dış politikası da yeni bir boyut kazanmış oldu. Ak Parti'nin dış politika mimarı olan Ahmet Davutoğlu'nun teorisini oluşturduğu bu yeni dış politika anlayışına göre; komşularla sıfır sorun, çok yönlü dış politika anlayışı, bölge ülkeleriyle siyasi ilişkilerin yanı sıra ekonomik ve kültürel ilişkileri de geliştirerek, bölgede Türkiye'nin etkisini artıracak ritmik diplomasiyi uygulamaktı (Davutoğlu, 2008:10). Davutoğlu ekonomik ilişkilerin siyasi ilişkileri de geliştireceği fikriyatından yola çıkarak yakın bölgedeki sorunların çözümüne katkıda bulunmak ve böylece bölgesel barışa katkı yaparak bir kalkınma süreci başlatmak istiyordu (Koçer, 2012). Ancak bu sorunların çözümünü, sorunun tüm

taraflarını içine alan bir diyalog süreci ile gerçekleşebileceğine inanıyordu ve bu kapsamda taraflar arasında arabulucu olma rolünü kendisine yükleyen bir dış politika anlayışı benimsemişti.

Soğuk savaş döneminin özellikle son yıllarda Türk hükümetlerinin İsrail dostu politikalarının bir sonucu olarak bu durum, Türk-Arap ilişkileri gelişmesinin önünde sürekli bir engel teşkil etmiştir. Ak Parti hükümeti ile birlikte kurucu kadrolarının sahip olduğu kimliğin de etkisiyle Ortadoğu bölgesi önceki dönemlere nispeten daha yoğun politikaların üretildiği bir bölge haline gelmiştir (İnat, 2008:1). Bunun yanı sıra, Ak Parti döneminde dış politika öncelikleri arasında Ortadoğu ülkeleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu durum sadece ortak tarihsel geçmişimizle alakalı değil aynı zamanda Davutoğlu başta olmak üzere Ak Parti kurucu kadrolarının sahip olduğu ideolojik kimlikleri ile de alakalıdır. Ortadoğu bölgesinde sorunların temelini oluşturan İsrail-Filistin sorunu Ak Parti hükümetinin sürekli gündeminde yer alan bir konu olmuştur. Ak Parti hükümeti İsrail-Filistin sorununun çözümünde önemli gayretler göstermiş hatta arabuluculuk rolü üstlenme teklifinde bulunmuştur (Mercan, 2010a:1). Ak Parti'nin bu dönemde Hamas ile kurduğu yakın ilişki İsrail ile olan ilişkilerini olumsuz etkilese de Ak Parti'nin mümkün olabildiğince ilişkileri dengede tutmaya çalışmıştır. Diğer bir taraftan bakacak olursak Ak Parti'nin dış politika vizyonunu açıklarken belirttiğimiz “sorunun tüm taraflarını diyalog sürecine dâhil etme” ilkesi çerçevesinde Ak Parti'nin, İsrail-Filistin sorununda Hamas'ın çözümün dışında değil aksine muhataplarından biri olması gerektiğini düşünmektedir. Bu perspektiften bakıldığında Ak Parti'nin Hamas ile geliştirdiği ilişkiler ve bu çerçevede oynamaya çalıştığı ‘arabuluculuk’ rolü bu ilke ile doğrudan açıklanabilir.

Ak Parti'nin hükümeti Filistinli gruplarla ve aktörlerle olan ilişkisine özel önem vermektedir. Bu bağlamda 2004 yılında Hamas'ın siyasi lideri olan Şeyh Ahmed Yasin'in İsrail tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu hayatını kaybetmesi üzerine başbakan Erdoğan olayı “terör eylemi” olarak nitelendirmiş İsrail'i ‘devlet terörü’ yapmakla suçlamıştır. Bu suikastın ardından Şeyh Ahmed Yasin'in yerine geçen Dr. Abdülaziz El-Rantisi'nin İsrail tarafından öldürülmesinin ardından Ak Parti'nin İsrail ile ilişkileri adım adım soğurken Hamas ile olan ilişkileri giderek yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Filistin'de gerçekleşen Ocak 2006 seçimlerinde Hamas'ın galip çıkmasıyla Ak Parti'nin, Hamas ile olan ilişkisine açık ve net bir şekilde ortaya koymaya başlamıştır (Mercan, 2010b:1).

İsrail'in 2008 yılında Gazze'ye gerçekleştirdiği saldırının ardından Türkiye ile İsrail'in siyasi ilişkileri ciddi bir gerileme yaşarken, Hamas ile olan ilişkiler tersi yönde gelişme göstermiştir. 2010'da yaşanan Mavi Marmara Krizi ve ardından Ortadoğu bölgesinde ciddi dönüşümlere yol açan “Arap Baharı” adı verilen ayaklanmalarla birlikte Türkiye-Hamas ilişkilerinde bazı değişiklikler yaşanmıştır. Bu kapsamda Ortadoğu ülkeleri arasında Hamas'ın en büyük destekçilerinde olan İran'la ilişkiler Suriye krizinin başlamasıyla birlikte soğumuştur (Hamas: İran'dan uzaklaştık, 2012). Öte yandan, Türkiye-Hamas ilişkileri yeni bir ivme kazanmış ve bazı Hamas liderlerinin Türkiye'de ofis açmasına izin verilmiş ve ülkede dolaşmalarını kolaylaştırmak amacıyla Türk pasaportu verilmiştir (Halit Meşal'in yeni yuvası Türkiye' mi?, 2012). Bu örnekler Türkiye-Hamas ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.

İsrail başbakanı Ariel Şaron'un yanında 1000 kadar asker eşliğinde Mescid-i Aksa'ya yaptığı ziyaret ile başlayan ikinci intifada veya diğer bir ifadeyle El-Aksa İntifadası sürecinde Hamas etkinliğini daha da artırmıştı. Ancak bu intifada sürecinde çok ciddi kayıplar veren Hamas, örgütün siyasi ve ruhani lideri Şeyh Ahmed Yasin'i Mart 2004'de, bu suikasttan yaklaşık bir ay sonra Hamas'ın kurucularından olan Dr. Abdülaziz El-Rantisi, İsrail askerlerinin helikopterden attığı füzeler sonucunda kaybetmiştir (İsrail, Hamas'ın yeni liderini de öldürdü, 2014).

Yaşanan bu gelişmeler üzerine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Tokyo'da Japon gazetecilerin soruları üzerine İsrail'i sert bir şekilde eleştirerek “devlet terörü” yapmakla suçlamıştır (Duran vd., 2011a). Ayrıca konuşmasının devamında Şeyh Ahmed Yasin'in sakat biri olduğunu ve sağlık problemleri nedeniyle serbest bırakılan birinin öldürülmesini cinayet olarak nitelendirmiş ve İsrail'in böyle yaparak barış sürecini ortadan kaldırdığını iddia etmiştir (Erdoğan: İsrail'in yaptığı terördür, 2004).

Başbakan Erdoğan'ın vermiş olduğu bu tepki, İsrail tarafından tepkiyle karşılanmış ve bu durum iki ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir (İsrail ve Türkiye ilişkilerinde büyük kriz, 2004). Söz konusu gelişmeleri değerlendirecek olursak, 1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin geldiği stratejik müttefiklik boyutu ve yapılan ikili anlaşmalar çok ciddi boyutlara ulaşmıştı. İkili ilişkilerde yakalanan bu ivme sonrası, Türkiye'nin ilk defa Hamas'ın yanında İsrail'e karşı tavır alması açısından Başbakan'ın vermiş olduğu tepki büyük önem arz etmektedir.

Hamas'ın Seçim Zaferi ve İlişkilerde Derinleşme

İsrail'in 2005 yılında tek taraflı olarak Gazze'den çekilme planını yürürlüğe koymasının ardından Hamas, Gazze'nin kontrolünü ele geçirdi. Ocak 2006'da Filistin'de gerçekleşen ulusal seçimlerde Hamas %44 oy ile parlamentoda 132 sandalyeden 76'sını kazandı ve böylelikle tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaştı (Leaders of Turkey and Israel Clash at Davos Panel, 2009). Bu seçimlerin ardından bir birlik hükümeti Fetih ile birlikte kuruldu, ancak 2007'de birlik hükümetinin karşılaştığı güçlükler ve şiddetli bir mücadeleden

sonra Hamas Gazze Şeridi'nin kontrolünü ele geçirdi. Gerçekleşen bu seçim sonuçlarına, bazı küresel ve bölgesel güçlerden ciddi tepkiler geldi. Seçimlerin ardından Ortadoğu Dörtlüsü olarak adlandırılan BM, AB, ABD ve Rusya açıklama yaparak "Hamas, silahı bırakıp İsrail'i tanımadıkça" yeni kurulacak olan Filistin hükümeti ile diyalog ve yardım kanallarının kapalı tutulacağı belirtildi. Hamas'ın seçimlerde üstünlük kazanması İsrail yönetimini oldukça rahatsız etmiş ve İsrail Hamas'ı asla tanımayacağını, seçim sonuçlarını tanımadığını ve Hamas'ın Filistin Yönetimi'nde rol oynamasını asla kabul etmeyeceğini açıkladı (Ekinci, 2011).

Bu gelişmelerin ardından Türkiye Hamas'la ilişkilerini sıkılaştırdı ve kuruluşla doğrudan temas kurdu. Ak Parti yönetimi Hamas'ın seçim zaferine destek çıkmış ve Başbakan Erdoğan Davos'ta katıldığı Dünya Ekonomik Forum'unda ve çeşitli platformlarda Hamas'ın seçim zaferine herkesin saygı duyması gerektiğini ifade etmiştir (Mercan, 2010c:1). Bunun yanı sıra Ak Parti hükümeti Hamas'ın Filistin halkının özgür iradesi ile seçilmiş bir siyasi parti olarak görülmesi gerektiğini ifade ederek Hamas'ın yanında durmuştur. Batı'nın uygulayacağı boykot politikasının çözüme katkıda bulunmayacağını aksine bu süreci baltalayacağını iddia etmiştir. İsrail'in ve uluslararası toplumun bu seçim sonuçlarına verdiği tepki, Türkiye'nin pek hoşuna gitmemiş ve uluslararası toplumun Filistin'e uygulayacağı boykot politikasını eleştirmiştir.

Ak Parti hükümeti Hamas'ın seçimleri kazanmasına destek vermekle kalmayıp Batı ve İsrail'in muhalefetine rağmen Hamas ile erkenden temaslar kurdu. Şubat 2006'da Hamas'ın siyasi lideri Halid Meşal liderliğindeki bir heyet, seçimlerden sonra Ak Parti'nin davetlisi olarak ilk yurt dışı ziyaretini Ankara'ya yaptı (Randevu yerine nasihat aldılar, 2006). Dünya gündeminde oldukça yankı uyandıran bu ziyaret İsrail tarafından da ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Ak Parti'li yetkililerinin Halid Meşal ile yaptığı görüşmeyi İsrail'in PKK ile görüşmesine benzeten İsrail yönetimi "Biz Abdullah Öcalan ile görüşsek siz ne yapardınız? (Ankara PKK Benzetmesinden Rahatsız, 2006)" söylemleri ile tepkilerini dile getirmişlerdir. Bu ziyarette Halid Meşal'e bazı tavsiyelerde bulunulmuş ve bir yol haritası çizilmesi noktasında destek verilmeye çalışılmıştır. Hamas lideri Meşal'e uluslararası toplumun Hamas'tan beklentilerini, Hamas'ın şiddetten kaçınması gerektiği ve Filistin'de barışın sağlanabilmesi için Hamas'ın elinden gelen çabayı göstermesi gerektiği ifade edilmiştir (Randevu yerine nasihat aldılar, 2006). Bu görüşmenin hemen ardından Türkiye uluslararası topluma çağrıda bulunarak Hamas hükümetine karşı olumlu tutum alınmasını talep etti. Söz konusu ziyaret hem ülke içinde hem de ülke dışında büyük tartışma yarattı ve dünya gündeminde büyük yankı uyandırdı. Halid Meşal'in bu ziyareti gerek Türkiye içerisinde gerekse Batı kamuoyunda "terör örgütüne destek" şeklinde eleştirilmiştir (Hangi aklı evvel, 2006, Bu partiyle hükümetin işi zor, 2006). Hamas'ın galip geldiği bu kritik seçimlerin ardından Ak Parti hükümeti Hamas ile olan ilişkisini açık ve net bir biçimde ortaya koymaya başlamıştır. Diğer taraftan Ak Parti hükümeti ilk defa bu kadar özlü bir biçimde ve Batı'yı karşısına alacak şekilde Hamas ile ilişkilerini geliştirmiştir.

Türkiye ve Hamas arasındaki bu yakınlaşma Ak Parti'nin dış politika vizyonları arasında yer alan "tüm tarafları diyalog sürecine dâhil etme ve kimseyi dışlamama" politikası ile uyumludur. Bu perspektiften bakıldığında Türkiye, iç siyasetinde de sık sık kullandığı milli irade ve seçilmişlik vurgusunu bölgede de savunarak, Filistin halkının özgür iradesine saygı duyulması gerektiğini her fırsatta vurgulayarak iç-dış politikasını birbiriyle uyumlu bir biçimde devam ettirmiştir.

İsrail bu tarihten itibaren Gazze'ye yoğun bir abluka ve saldırı politikası uygulamaya başladı. Bunun yanı sıra El Fetih ile görüşmeler gerçekleştirerek Hamas'ı siyasi sürecin dışında tutmaya çalıştı. Seçimlerin hemen ardından birlik hükümeti kurma çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması ve dış güçlerin doğrudan etkileri sonucu El Fetih ile Hamas arasındaki anlaşmazlık büyüdü. Bu anlaşmazlık 2007 yılında tarafların birbiriyle doğrudan çatışmaları ile bir krize sürüklendi. Yaşanan bu gelişmelerin bir sonucu olarak Batı Şeria Fetih, Gazze ise Hamas tarafından ele geçirildi ve böylelikle Filistin'de ikili bir yapı ortaya çıktı. Türkiye yaşanan bu gelişmeleri büyük bir endişe ve üzüntü ile takip ederek taraflar arasında arabuluculuk faaliyetlerinde bulunarak yoğun bir çaba harcadı. Diğer taraftan da İsrail'in uygulamaya koymuş olduğu yoğun abluka ve saldırı politikasını da Filistinli gruplar arasındaki uzlaşma çabalarını baltalayan uygulamalar olarak gördü.

Hamas'ın 2006'da gerçekleşen seçimlerden önce düzenlediği intihar saldırıları kendisinin terör örgütü olarak görülmesine sebep olmuştur. Hamas'ın bu intihar saldırılarını sonlandırmasında ve İsrail'in tanınmasını da içeren Arap Barış Planını kabul etmesinde Türkiye'nin önemli katkıları olmuştur (Duran vd., 2011b).

Türkiye'nin Hamas özelinde Filistin'e verdiği destek sadece siyasi alanda sınırlı kalmamış bunun yanı sıra ekonomik kalkınma projeleri ile de destek vermiştir. Bu kapsamda TOBB'un (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) tarafından başlatılan "Barış için sanayi" girişimiyle Gazze'nin sanayi alt yapısına katkıda bulunulmasına öncülük etmiştir (Ortadoğu'da Barışa Ankara'da İlk Adım, 2007). Türkiye bu projeler yoluyla Gazze'nin ekonomik alt yapısını güçlendirmeyi ve böylelikle de bölgede kalıcı barışın sağlanmasına katkıda bulunacağını düşünmektedir. Diğer taraftan Türkiye'nin dış politikasında etkili bir şekilde kullandığı diplomasi aracı olan TİKA (Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı), Filistin'de okul, hastane gibi temel kurumların inşasına destekte bulunmuş ve Filistin'de daimi bir ofis açmıştır (Fidan ve Rahman, 2008:1).

İsrail'in 2008 yılında Gazze'ye gerçekleştirdiği Dökme Kurşun Operasyonu (Operation Cast Lead) Gazze'de sivil hedefleri vurmasıyla başladı (Duran, 2009a). İsrail bu operasyonla Hamas ile ilişkisi olan çok sayıda hedefi vurarak (Cordesman, 2009), Hamas'ın Gazze'deki etkisini ve gücünü kırmayı hedeflemiştir.

İsrail'in havadan başlattığı operasyona daha sonra karadan devam etmesi sonucu Gazze'de çok sayıda sivil kayıp ve insan hakları ihlalleri yaşanmıştır. BM tarafından hazırlanan Goldstone Raporu, Gazze'ye yaşanan insani dramı gözler önüne sererek İsrail'in savaş suçu işlediğini kabul etmiştir (Duran, 2009b).

İsrail'in saldırıları, Türkiye'deki tüm resmi ağızlardan ağır ve sert bir şekilde eleştirildi. Başbakan Erdoğan saldırıları "insanlık suçu" olarak nitelendirmiş ve İsrail Başbakanı Ehud Olmert ile tüm temaslarını dondurduğunu açıklamıştır (Bölme, 2009a:1). Türkiye'nin bu tepkisinin altında yatan sebeplerden biri İsrail'in Gazze saldırısından beş gün önce Ehud Olmert, Ankara'yı ziyaret ederek Türkiye'nin ilişkilerinde arabuluculuk yaptığı Suriye ile tekrardan görüşebileceğini dile getirmiş ancak bu operasyondan hiç bahsetmemiştir (Seeks Direct Talks With Syria, 2008). Bu gelişmeler üzerine Erdoğan bu durumu, Türkiye'ye karşı yapılmış bir saygısızlık olarak nitelendirerek tepkisini dile getirmiştir (Bölme, 2009b:1). Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanı Abdullah Gül de İsrail'in Gazze saldırısından dolayı insanlık adına utanıldığını ifade ederek tepkisini ortaya koymuştur (Gaza Strains Vital Turkey-Israel Relations, 2009).

Türkiye'nin verdiği bu tepkilere karşılık daha önceden de olduğu gibi İsrail yine Hamas ile PKK arasında benzerlik vurgusu yapmış (İsrail Yine Aynı 'Numarayı' Yaptı: Hamas İle PKK Arasında Benzerlik Kurdu, 2008) ve İsrail'in Hamas'a karşı yürüttüğü operasyonun, Türkiye'nin PKK ile mücadelesinden hiç bir farkı olmadığını belirtmiştir (İsrail: PKK Yerine Hamas Yazın, Aynı Şey, 2008). Türkiye, Hamas üzerindeki etkisini kullanarak Hamas ile Batılı liderler arasında diyalog kanallarını sağlama noktasında etkin çalışmalar yürütmüş ve operasyonun sona ermesi için önemli girişimlerde bulunmuştur. Türkiye Gazze'deki olayların bir an önce son bulması için (Dışişleri Bakanı Babacan: Operasyonlar Durdurulsun, 2008) Ortadoğu turuna çıkmış ve diplomatik inisiyatifini kullanarak bölge ülkeleri ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda Başbakan'ın başdanışmanı olan Ahmet Davutoğlu Halid Meşal ile yaptığı görüşmede, Fetih ile uzlaşmacı bir zeminde buluşması ve amaçlarını gerçekleştirmek için silahlı mücadele yerine barışçıl bir siyaset izlemesi tavsiyelerinde bulunulmuştur (Bölme, 2009c:1).

Arap Devletleri bu operasyondan dolayı Hamas'ı suçlarken, Türkiye doğrudan İsrail'i sorumlu tutmuştur. Türkiye bu tavrı ile de Hamas'ın bölgede ve dünyadaki en güçlü destekçilerinden biri olduğunu kanıtlamıştır (Tür, 2009:1). Türkiye'nin İsrail'e eleştirilerinin boyutunu gösteren ve dünya basınında büyük yankı uyandıran Erdoğan'ın 29 Ocak 2009'da Davos'taki Dünya Ekonomik Forumu'nda Şimon Peres'e yaptığı "one minute" çıkışı ilişkilerin geldiği boyutu göstermesi açısından iyi bir örnek olacaktır. Tüm dünyanın hafızasına kazınan bu olay Ak Parti hükümetinin Hamas ile olan ilişkisini, desteğini ve haklarını tüm dünyanın önünde savunma cesareti gösterecek kadar ileri bir düzeye taşıdığını göstermektedir. Diğer taraftan Erdoğan'ın bu çıkışı Türkiye'nin, İsrail'in Gazze saldırısına en sert veren aktör olarak tarihe geçmesine sebep olmuştur.

Türkiye İsrail'in saldırısı sonrası Gazze'deki ablukayı kaldırmak ve buradaki hayatı normalleştirmek için yoğun çaba sarf etmeye başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye, İnsani Yardım Vakfı'nın (IHH) tarafından organize edilen yardım gönüllülerini ve bir takım yardım malzemeleri taşıyan Mavi Marmara gemisini Hamas kontrolündeki Gazze'ye gönderme girişimine destekte bulunmuştur (Duran, 2010). Ancak sekiz gemiden oluşan yardım filosuna İsrail Güvenlik güçlerinin uluslararası sulara saldırması sonucu dokuz Türk vatandaşı hayatını kaybetmiştir. Türkiye-İsrail ilişkilerini kopma noktasına getiren bu olay karşısında Türkiye çok sert tepki vermiş ve İsrail ile diplomatik ilişkisini en alt düzey olan ikinci kâtip düzeyine indirmiştir.

Ayrıca başbakan Erdoğan partisinin grup toplantısında İsrail'in bu saldırısını hedef almış ve "Türkiye'nin dostluğu ne kadar kıymetliyse düşmanlığı da o kadar tehlikelidir, kimse sabrımızı test etmesin" diyerek tepkini dile getirmiştir (Dostluğumuz kıymetliyse düşmanlığımız şiddetlidir, 2010). Bunun yanı sıra dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu düzenlenen bir basın toplantısında İsrail ile yapılan askeri anlaşmaların askıya alındığını, seyrüsefer serbestisinin sağlanabilmesi adına gerektiğinde önlem alınmasını, Gazze ablukasının tanınmaması, çeşitli uluslararası platformlarda söz konusu olayın incelenmesi için gerekli girişimlerin başlatılması ve Mavi Marmara olayında mağdur olanların haklarının aranması için her türlü desteğin verilmesinin kararlaştırıldığını açıkladı. Bu olayın ardından, Filistin meselesi, Türkiye'deki kamuoyunun çoğunda sadece "Gazze" olarak anılmaya başladı. Temmuz 2011'de mecliste yaptığı bir konuşmada Erdoğan, İsrail ile normalleşme konusundaki üç şartının İsrail'in özür dilemesi, tazminat ödemesi ve "Gazze'deki ambargoyu kaldırması" olduğunu açıkladı (Lindenstrauss ve Kıvam, 2014d:17).

Erdoğan, Mavi Marmara olayından sonra Gazze Şeridi'ni ziyaret etme vaadini henüz yerine getirememişken, Davutoğlu ve Erdoğan'ın oğlu Bilal Erdoğan Gazze'yi ziyaret ederken, İsrail Savunma Sütunu Operasyonu'nun ardından Kasım 2012'de Dışişleri Bakanlarının bir delegasyonuna katıldı (Turkish Foreign Minister Sheds Tear in Gaza, 2012).

Arap Baharı Sonrası Türkiye-Hamas İlişkileri

2010 yılının son aylarında Ortadoğu bölgesini kasıp kavuran ve bölgeye uzun süredir hâkim olan dinamiklerin sorgulanması yol açan Arap ayaklanmaları başladı. Bölge devletlerinin yanı sıra küresel güçleri de etkileyen bu gelişmeler Türkiye-Hamas ilişkilerine ve Filistinli gruplara yeni bir boyut kazandırdı. Bu kapsamda Türkiye Hamas ile olan ilişkisini güçlendirme planı içerisinde hareket etti. Türkiye'nin 2010 sonbaharında

İsrail'in serbest bıraktığı bir grup Hamas'lı kabul etmesi ve Türk pasaportu vermesi bu ilişkinin derinliğini gösteren gelişmelerden bazılarıdır (Türkiye'nin Hamas politikasının belirleyici unsurları, 2014).

Arap Devrimlerinin etkisiyle bölgeye yayılan İslamcı siyasal hareketlerin siyasal alanda zemin kazanması Filistin'deki grupları da etkilemiştir. Öyle ki Filistin'de 2006 yılında gerçekleşen seçimlerden sonra birbiriyle çatışmaya başlayan El Fetih ve Hamas, geçici hükümet kurma konusunda anlaşmaya varmıştır (Duran, 2012). Bu anlaşmanın sağlanmasında Mısır'ın yanı sıra Türkiye'de önemli arabuluculuk faaliyetlerin de bulunmuştur.

Arap Devrimlerinin Suriye'ye sızması ile birlikte olayların seyri değişmiştir. Suriye'de yaşanan gelişmeler Türkiye ve büroları Suriye'de bulunan Hamas ile olan ilişkisinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hamas'ta Türkiye gibi Suriye krizinin başından beri Beşar Esad'ın davranışlarından rahatsızlık duymaktaydı. Esad rejiminin Suriye'deki isyanların başını çeken Sünni halka karşı gerçekleştirdiği şiddet uygulamaları, Sünni bir direniş örgütü olan Hamas'ın Şam'da bulunan kadrolarını rahatsız etmiş ve Suriye'de kalmalarını zorlaştırmıştır (Katar'da Halid Meşal, Kandil, İmralı vs., 2013). Esad rejimi ise, Hamas'ın Suriye'de bulunan bürolarını kapattı ve Hamas Suriye dışına çıkmak zorunda kaldı. Buna karşılık olarak Türkiye bazı Hamas liderlerine kapılarını açtı ve onların karargâhı oldu.

Hamas ile Türkiye arasındaki ilişkiler bu gelişmeler doğrultusunda ivme kazandı ve 2010'lu yıllarda görüşmeler arttı. Gazze'nin başbakanı İsmail Haniye 2012 yılının ilk aylarında Türkiye'yi ziyaret etti. Bu görüşmeden yaklaşık bir yıl sonra Halid Meşal ve İsmail Haniye yanında bir heyetle Ankara'ya bir ziyarette bulundu. Bu ziyaretlerin birçoğu Türkiye'de en yüksek seviyede, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Davutoğlu tarafından karşılandı. Bu görüşmelerde gündeme getirilen başlıca meseleler Türk ekonomik yardımları, Filistin devletinin BM tarafından tanınmasının yanı sıra ABD ve Avrupa'daki terörist örgütlerin listelerinden Hamas'ın çıkarılması çabalarında Türkiye Hamas'a yardım ediyor. Bu görüşmeler neticesinde Türkiye, Türk İş ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) aracılığıyla Gazze'ye yardım gönderdi. Bu yardımlar arasında Gazze'deki bir hastanenin inşası ve su arıtma ekipmanları temin etmek yer almaktadır (Lindenstrauss ve Kıvım, 2014e:17).

Öte yandan İsrail'in 2012 yılında düzenlediği saldırılar karşısında Türk hükümeti Mısır ve Katar ile işbirliği yaparak saldırıların durması ve ablukanın kaldırılması için çeşitli platformlarda çaba gösterdi. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu 20 Kasım 2012'de İsrail'in Gazze'ye saldırısının sürdüğü bir sırada Gazze'yi ziyaret etti. Filistin Ulusal Hükümeti Başkanı İsmail Haniye ile yapılan bu görüşmede Gazze'ye verilen desteği yineleyerek Filistin halkının acısını tüm Türkiye'nin yüreğinde hissettiğini aktararak İslam dünyasına da birlik mesajları verdi.

Temmuz 2013'te Mısır'daki Mursi hükümetinin çöküşünden ve Suriye iç savaşı sonrası Hamas ile İran arasındaki ilişkilerin soğumasından bu yana, Türkiye'nin, Hamas'ın birincil fon kaynağı olduğu iddia edilmektedir (Hamas, Iran Meet for First Time in Three Years as Unity Deal Nears, 2014). Kesin rakamlar üzerinde bir miktar tartışma olsa da, Türkiye'nin Hamas'a yılda en azından 250-300 milyon dolar arasında yardım ettiği iddia edilmektedir (Turkey May Provide Hamas with \$300 Million in Annual Aid, 2012).

Hamas siyasi bürosu Başkanı Halid Meşal, bölgede yaşanan huzursuzluğa rağmen, ülkenin bölgeyle ilgili endişelerini korumak için Türkiye liderlerine çağrıda bulundu. TRT Arapça kanalıyla yaptığı röportajda Meşal, Türkiye'nin uluslararası arenada Filistinlilere destek veren tutumlarına ve Gazze'deki kuşatmayı kırma çabalarına övgüde bulunarak "Bizimle birlikte olanlara sadığız" dedi. "Türkiye, büyük bir ülke ve Müslüman ulusların öncüsüdür" diyerek, Türk vatandaşlarını darbe planlayıcılarının önünde etkileyici bir cesaret ve farkındalık gösterdikleri için övdü.

2015 yılında İsviçre'de Türk ve İsraili delegeler, Mavi Marmara mağdurları için 20 milyon dolar tazminat fonu ve Türkiye destekli kıdemli bir Hamas liderinin sınır dışı edilmesi anlaşmasını içeren bir ön anlaşma imzaladılar. Mutabakat kapsamında İsrail, Hamas'ın askeri kanat liderlerinden Salih El Aruri Türkiye'den sınır dışı edilmesini istedi. 2010 yılında İsrail tarafından sınır dışı edilen Aruri, 2014'ten bu yana Türkiye'de yaşamaktadır. 2014 yılında İsraili 3 Yahudi yerleşimci gencin öldürülmesinden sorumlu tutulmaktadır. Bu sebeple İsrail Savunma Bakanlığı, Türkiye'yi "aktif biçimde saldırıları planlayan üst düzey bir Hamas liderine ev sahipliğini yapmakla" suçlamıştı. İsrail, birçok kez Aruri'nin İstanbul'da Hamas adına faaliyet yürüttüğünü iddia ederek sınır dışı edilmesini istemişti. Bu olayın Türkiye ile Hamas arasındaki ilişkiyi olumsuz yönde etkilediği söylenemez. Londra'dan yayın yapan bir gazeteyle konuşan Hamas yönetici, "Aruri'nin sürekli ülke değiştirdiğini, ABD ve İsrail'in baskısı nedeniyle Türkiye'yi 'utandırmamak' için kendi isteğiyle Türkiye'den ayrıldığını" belirtti (Hamas: Aruri, ABD Baskısı Nedeniyle Zaten Türkiye'den ayrılmıştı, 2015). Zaten Türkiye'den sınır dışı edilen Aruri, Ağustos 2018'de Gazze'ye dönmüştür. Aruri'nin Gazze'ye dönüşü, İsrail ve Filistin medyasında, "Hamas ve İsrail arasında uzun vadeli bir anlaşma için üçüncü taraflar aracılığıyla yürütülen görüşmelerle alakalı olduğu" yönünde yorumlandı (Hamas'ın İki Numaralı İsmi Aruri Gazze'ye Döndü, 2018).

1 Mayıs 2017 tarihinde Katar'da düzenlenen "Genel Siyasetler ve İlkeler Belgesi" başlıklı toplantıda hareketin lideri Halid Meşal, Hamas'ın yeni siyaset belgesini açıklamıştır. Yeni siyaset belgesinde mümkün

olduğunda ideolojiden uzak bir dil kullanılmaya dikkat edilmiştir . Bu doğrultuda yeni siyaset belgesindeki maddelerin hiçbirinde ayet veya hadis kullanılmamıştır . 1988 misakında hareketi “Müslüman Kardeşler” in Filistin Kanadı” şeklinde tanımlarken , yeni siyaset belgesinde Müslüman Kardeşlere olan bu bağlılık kaldırılmış bunun yerine “İslami Direniş Hareketi ‘ Hamas’ Filistinli bir İslami Kurtuluş ve Direniş Hareketidir” şeklinde milli bir kimlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Yayımlanan yeni siyaset belgesindeki bir diğer önemli değişiklik ise, İsrail ile yaşanan çatışmanın bir “Yahudi ve Müslüman” çatışması değil, tamamen işgalci ve gaspçı “Siyonist Projeye” mücadele olarak tanımlanmıştır. Buna ek olarak Hamas, Siyonist rejimi tanımayacağını ve Filistin topraklarından vazgeçmeyeceğini de belirtmişti. 1967 topraklarında başkenti Kudüs olan Filistin devletinin kurulmasının ortak uzlaşma formülü olduğunu ifade etmiştir. Filistin’deki siyasi çözüme Hamas’ın dahil edilmesi gerektiğini savunan ve iki devletli çözümü destekleyen Türkiye bu yeni siyaset belgesine olumlu tepki vermiştir. Türkiye-Filistin Parlamentolar Arası Dostluk Grubu Başkanı Aydın Önel yeni siyaset belgesini “ileriye atılmış bir adım” olarak değerlendirmiştir (Berlamanı Türki: Wathiqa Hamas el-Cedidi Kafza Lilamam, 2017). İdeolojik söylemlerden uzak duran ve siyasi çözüme sıcak bakan Hamas’ın yeni siyaset belgesi Türkiye ile ilişkilerini daha da pekiştirebilir.

Son dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme ise, ABD Başkanı Trump’ın Kudüs’ü İsrail’in başkenti olarak tanıma kararıdır. Sadece bölgeyi değil tüm dünyayı ilgilendiren bu tartışmalı karar sonrası İstanbul’da toplanan İslam İşbirliği Teşkilatı Olağanüstü İslam Zirvesi Konferansı’nın ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan konuyla ilgili ilk açıklaması Taraf olan bir ABD’nin ve BM’nin artık İsrail ve Filistin arasında arabuluculuk yapmasının söz konusu olmadığını ve bu rolün artık İTT’nin sorumluluğunda olduğunu ifade etti. Bunun yanı sıra Amerikan yönetiminin yanlış kararından dönene ve İsrail işgali bitene kadar hukuk ve meşruiyet temelinde mücadeleye devam edeceklerini ifade etti (Tarihi Kudüs Kararı Ardından Erdoğan’ın İlk Açıklama, 2017). Hamas lideri İsmail Haniye, Erdoğan’ı, Türkiye’nin cesur tavrını ve Trump’ın kararını bozma kararlılığını övdü. Türkiye’nin bölgede ve Kudüs meselesinde önemli bir bölgesel ve uluslararası role sahip olduğunu vurguladı. Hamas Sözcüsü Sami Ebu Zuhri ise, Malatya’da gördükleri ilgiden dolayı teşekkür ederek, "Biz Türkiye ile gurur duyuyoruz. Türk insanı, kendi ülkelerini sevdiği gibi Filistin’i de seviyorlar. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’la da gurur duyuyoruz. Kudüs’ün ABD tarafından İsrail’in başkenti ilan edilmesi kararına da tepkiyi gösteren ilk isim oldu. Kudüs ile ilgili dünya kamuoyunda bir bilinç oluşturdu” dedi (Hamas’tan Erdoğan’a Büyük Övgü, 2018). ABD İsrail’in kuruluş yıl dönümünde Tel Aviv’de bulunan büyükelçiliğini Kudüs’e taşıdığı gün Filistinli vatandaşlar Gazze’de sokağa döküldü. İsrail askerlerinin halkın üzerine ateş açmasının ardından çok sayıda Filistinli hayatını kaybetti ve binlerce kişi yaralandı. Yaşanan bu olayların ardından Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan İngiltere ziyareti sırasında katıldığı televizyon programlarında İsrail’e olan tepkisini açıkça dile getirdi. Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Netanyahu’nun elinde Filistinlilerin kanı vardır ve bunu Türkiye’ye saldırmak saklayamaz.” dedi. Ayrıca İsrail’in Ankara Büyükelçisi Eitan Naeh’in ülkesine dönmesi istendi (İsrail’in Ankara Büyükelçisi Türkiye’den ayrıldı, 2018).

Filistinliler, Toprak Günü’nün 42. yılı nedeniyle 30 Mart’tan bu yana abluka altındaki Gazze Şeridi’nin İsrail sınırında "Büyük Dönüş Yürüyüşü" adı altında barışçıl eylemler düzenlemektedirler. Yürüyüşe katılan Hamas Siyasi Büro Başkanı İsmail Haniye, eylemde yaptığı konuşmada, "Eskiden düşmanların lider kadrosu 'Büyükler ölür küçükler unutulur' derdi, işte büyükler, küçükler, dedeler ve torunlar buradalar ve geri dönüş şarkıları söylüyorlar." dedi.

Hamas’ın Siyasi Bürosu Başkanı İsmail Haniye, İsrail İşgali’nin Büyük Geri Dönüş’e katılan barışçıl Filistinli sivillere yönelik katliamının ardından Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a bir mesaj gönderdi. Mesajda Haniye, Türkiye’nin İsrail katliamına karşı tutumunu, İsrail büyükelçisini ihraç etme kararını ve Arap ve İslami liderleri Kudüs meselesi de dahil olmak üzere Filistin davasını desteklemeye teşvik etme girişimini övdü. Haniye, İstanbul’da İslam İşbirliği Teşkilatı’na Filistin, Kudüs ve El Aksa Camii’nin getirdiği zorluk ve tehlikelere meydan okuyabilecek kararlar almaya çağırıldı.

Suriye krizinin başlamasının ardından Hamas, 2012’de Suriye’den ayrıldıktan sonra İran ve Hizbullah’tan uzaklaşarak Türkiye ve Katar cephesine yakınlaşmıştır. Ancak son yıllarda özellikle 2017 yılından itibaren Hamas, İran’la olan ilişkilerini eski seviyesine döndürmek için çabalamaktadır. Bu doğrultuda Hamas’ın üst düzey liderlerinden Mahmud Zahhar, Lübnan’da yayımlanan bir gazeteye verdiği demeçte İran’ın geçmişten beri siyasi, askeri ve maddi destek verdiğini belirterek Suriye’de yaşanan gelişmeler konusunda küçük görüş ayrılıkları olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Şam’dan ayrıldıktan sonra Beyrut’a gitmeliydik diyen Zahhar, Hamas’ın siyasi bürosunun Katar’a taşınmasının İran’a karşı bir tavır olmadığını belirtmiştir (Zahhar: Katar’a değil Beyrut’a gitmeliydik, 2014).

Türkiye’nin İsrail’le ilişkilerini normalleştirmesinin ardından Hamas’ın bu durumu onayladığına dair çıkan bir haberden sonra Hamas Dış İlişkiler Sorumlusu Usame Hamdan bu iddiayı reddetmiştir. Hamdan “Türkiye’nin işgalci İsrail’le yakınlaşma anlaşması bir Türkiye kararıdır. Bu kararın Hamas’la hiçbir ilişkisi yoktur ve Hamas bunun kendi onayı ile gerçekleştirildiğini reddetmektedir” dedi (Hamas: İşgalci rejimle anlaşma mutlak kötülüktür, 2016). İsrail Kanal-2 televizyonu tarafından iddia edilen bir habere göre Türkiye ve Katar’ın sınır dışı ettiği Hamas liderlerinden Salih Aruri’nin Lübnan’a gittiği bildirildi (Hamas lideri Hizbullah

koruması altında, 2017). Hamas liderlerinden Musa Ebu Merzuk, Hizbullah ile bazı konularda görüş ayrılıklarımız olabilir; ancak Hizbullah'la ilişkilerinin hiçbir zaman kesilmediğini, Filistin'i destekleyen direniş güçleriyle işbirliklerinin devam ettiğini açıklamıştır (Ebu Merzuk: Hamas ve Hizbullah aynı cephede, 2017). İran ve Hizbullah ile olan ilişkilerini Suriye öncesi seviyeye çıkarmak isteyen Hamas öte yandan Türkiye ile olan ilişkilerini de iyi bir seviyede devam ettirmek istemektedir. Bu doğrultuda Hamas sözcüsü Sami Ebu Zuhri "Biz Türkiye ve Erdoğan ile gurur duyuyoruz Kudüs'ün ABD tarafından İsrail'in başkenti ilan edilmesi kararına da tepkiyi gösteren ilk isim oldu" dedi (Biz Türkiye ve Erdoğan ile gurur duyuyoruz, 2018).

V. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye'nin Hamas ile ilişkisi Ak Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesi ile hareketlenmekte ve giderek derinleşmektedir. Ak Parti iktidara gelmeden önce Türk siyasal hayatına egemen olan koalisyonlar döneminde Türkiye'nin Filistin ile ilişkisi Filistin Kurtuluş Örgütü ve onun lideri olan Yaser Arafat ile yürütülmekteydi. Bu kapsamda 1990'lı yıllarda yavaş yavaş güç kazanmaya başlayan Hamas'ın Türkiye'nin yakın ilişki içerisinde olduğu ABD, AB ve İsrail nezdinde terör örgütü olarak görülmesinden dolayı koalisyon hükümetleri Hamas ile bir ilişki kurmaktan yana olmamışlardır. Bu dönemde Batı dünyasının Türk karar alıcılarının üzerinde belirleyici bir etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda Batı'nın 90'lı yıllarda en büyük tehdit olarak gördüğü "siyasal İslam", Batılı güçlerin ve dolayısıyla Türkiye'nin tartışmaya açık olmadığı konulardan biridir. Diğer taraftan Hamas'ın sahip olduğu İslami kimlik, Türkiye'nin o dönemki iç siyasetinde tartışmalı ve tavizsiz bir konu olan "laiklik" tartışmaları Türkiye-Hamas ilişkilerinin gelişmemesinin nedenlerindedir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri bu dönemde, tarihinin "altın yıllarını" yaşadığı söylenilebilir. Stratejik müttefiklik seviyesinde seyreden bu ikili ilişki çeşitli alanlarda yapılan anlaşmalarla taçlandırılmaktaydı. Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinin iyi olduğu dönemlerde Hamas ile ilişkileri, yok denecek kadar az veyahut çok sınırlı düzeylerde kalmıştır. Tüm bu faktörlerin yanı sıra Hamas, kuruluş yıllar olması dolayısıyla Filistin'in iç ve dış siyasetinde henüz yeni etkin olmaya başlayan bir aktördür. Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Ak Parti öncesi Türkiye'nin Hamas ilişkilerinin gelişmemesinde hem iç hem de dış faktörler etkili olmuştur. Zira koalisyon hükümetleri de Hamas ile ilişki geliştirmek için herhangi bir çaba içerisinde olmamıştır.

2002 yılında Millî Görüş geçmişi olan Ak Parti'nin iktidara gelmesi ile birlikte Türk dış politikasının yeni bir boyut kazanacağı çok aşıkardı. Ak Parti'nin hem İslamcı kimliği hem de Türkiye'nin dış politikada bağımsız hareket edebilme kabiliyetini artırma isteği Hamas ile ilişkilerin gelişmesindeki en önemli faktörlerdendir. Öte yandan Ak Parti'nin ilk dönem dış politikasında kurucu isim olan Ahmet Davutoğlu'nun "stratejik derinlik"le şekillendirdiği dış politika anlayışı, Türkiye'nin bağımsız hareket edebilmesi için ekonomik ve siyasi ilişkileri "çok boyutlu" duruma getirmesi gerektiği fikrine dayanıyordu. Bu kapsamda Türkiye Ortadoğu bölgesinin kronikleşmiş sorunu olan İsrail-Filistin sorununun çözümünde tüm tarafların diyalog sürecine dâhil edilmesini savunuyordu. Bu sorunun çözümü demek Ortadoğu'daki diğer sorunların çözümüne katkıda bulunmak demektir. Bu kapsamda Ak Parti Hamas'a olan desteğini ilk olarak 2004 yılında Hamas'ın siyasi liderleri olan Şeyh Ahmed Yasin ve Dr. Abdulaziz El Rantisi'nin İsrail saldırıları sonucu hayatını kaybetmesini "devlet terörü" olarak nitelendirerek göstermiştir. Öte yandan siyasal alanda giderek güç kazanan Hamas'ın 2006 yılında yapılan seçimleri kazanması tüm dünyada şaşkınlık ve tepki ile karşılandı. Ancak Türkiye bir kez daha ve çok güçlü bir şekilde Hamas'a olan desteğini gösterdi. Türkiye'nin bu desteği, Batılı müttefiklerinin Hamas'ı terör örgütü olarak görmesi ve seçimleri asla tanımayacağını ilan etmesine rağmen gerçekleşmiş olması önemlidir. Ak Parti yaşanan bu gelişmelerinin ardından Hamas'ın siyasi lideri Halid Meşal'i Türkiye'ye davet etmesi üzerine gerçekleşen görüşmeler, uluslararası kamuoyunda büyük bir yankı uyandırdı ve tepkiyle karşılandı. Ancak Ak Partili yetkililer çeşitli platformlarda ısrarla Filistin halkının iradesine saygı duyulması gerektiğini ve Hamas'ın dışlanmaması gerektiğini savunmuştur. Bunun yanı sıra Ak Parti hükümeti Hamas'ın siyasi sisteme entegrasyonu için doğrudan çabalara girişti. Sonuçta Türkiye Hamas'ı sistem içi bir aktör olarak tutma konusunda çok çaba sarfetmiştir. Türkiye-Hamas ilişkilerin dönüm noktasını oluşturan bu görüşmeler, ilişkilerin bundan sonra artarak devam edeceğinin bir göstergesiydi. Türkiye'nin Hamas ile olan ilişkisini abi-kardeş ilişkisine benzetmek yanlış olmayacaktır. Çünkü Türkiye Hamas ile yaptığı görüşmelerde Hamas'ı yanlış yapmaması için sürekli uyarı ve Hamas'ın uluslararası kamuoyunun nazarında meşruiyetini sarsacak hareketlerden uzak durması yönünde tavsiyelerde bulunan bir abi rolü üstlenmektedir.

Diğer bir ifadeyle Ak Parti'li yetkililer Hamas'a diplomasi kurallarını öğretmeye çalışarak uluslararası toplumun önünde Hamas'ı savunabilmek için ellerinin güçlü olmasını istemektedirler. Bu kapsamda Türkiye Hamas'ı akılcı adımlar atmaya teşvik etmek ve Filistin'deki tarafların yakınlaşmasını sağlamak için adımlar atmıştır. Hamas'ın yayımladığı yeni siyaset belgesi Türkiye'nin bu çabalarının boşa gitmediğini gösteren önemli bir gelişmedir. Meşal'in de dediği gibi Hamas "bölgesel ve uluslararası atmosferden kaynaklanan gerçekler baş etmeye hazır" bir mantıkta olmalıdır. Yayımladığı ilk misaktan tam otuz yıl sonra ilk defa böyle bir düzenlemeye gitmesi Hamas'ın üst düzey kadrosunun zihnindeki değişiklikleri yansıtmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Türkiye'nin 2016 yılında Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleştirme çabaları, 2015 yılından itibaren hem iç politikada hem de dış politikada yaşadığı ekonomik ve siyasi zorluklar neticesinde genelde Filistin meselesi özelde ise Hamas'la ilişkileri ikinci plana ittiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan Hamas direniş programları çerçevesinde tüm ülke ve aktörlerle ilişkilerinin iyi olması gerektiği fikrinden yola çıkarak İran ve Hizbullah ile ilişkilerini tekrar geliştirmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken Türkiye ve Katarla ilişkilerini aynı düzeyde devam ettirmektedir. Sonuç olarak Türkiye'nin Hamas'la olan ilişkilerinde bir düşüş yaşanmakla beraber Ak Parti hükümeti halen bölgede Hamas'ın önemli destekçilerinden biri olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- [1]. Balcı, Ali, (2011), "Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma." Ortadoğu Etütleri, S.2, ss.117-136.
- [2]. Bayraktı, Enes ve Oğuz Güngörmez, (2016), "Avrupa Parlamentosu'nun Kararı ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği", SETA Perspektif, S. 158, ss. 1-6.
- [3]. Boran, Yıldırım, (2011), El-Fetih, Hamas, Hizbullah: Ortadoğu'da direniş. Siyah Beyaz.
- [4]. Bölme, Selin Muzaffer, (2009), "Gazze'de Katliam: Türkiye, Ortadoğu ve Filistin Sorunu." Seta Analiz 3, S. 1, ss. 1-20.
- [5]. Cordesman, Anthony H., (2009), The 'Gazza War': A Strategic Analysis. Center for Strategic and International Studies.
- [6]. Davutoğlu, Ahmet, (2008), "Turkey's Foreign Policy Vision: An assessment of 2007." Insight Turkey, 10, S.1, ss.79- 83.
- [7]. Duran, Burhanettin, Kemal İnat ve Ali Resul Usul, (2012), Türk Dış Politikası Yıllığı 2011. Ankara: Pelin Ofset, SETA Yayınları.
- [8]. Duran, Burhanettin, Kemal İnat ve Mesut Özcan, (2011), Türk Dış Politikası Yıllığı 2010. Ankara: Pelin Ofset.
- [9]. Duran, Burhanettin, Kemal İnat ve Muhittin Ataman, (2011), Türk Dış Politikası Yıllığı 2009. Ankara: Pelin Ofset, SETA Yayınları.
- [10]. Efron, Shira, (2018), The Future of Israeli- Turkish Relations. RAND Corporation.
- [11]. Erkmén, Serhat, (2009), "Gazze'de Savaş: İsrail Operasyonunun Nedenleri ve Olası Sonuçları." Ortadoğu Analiz, 1, S.1, ss. 6-12.
- [12]. Fidan, Hakan ve Nurdun Rahman, (2008), "Turkey's role in the global development assistance community: the case of TİKA (Turkish International Cooperation and Development Agency)." Journal of Southern Europe and the Balkans 10, S.1, ss. 93-111.
- [13]. Güngör, Abdullah Polat, (2013), "11 Eylül Sonrası Ortadoğu'da Değişen Dengeler Hamas'ın Örgüt Perspektifi İç ve Dış İlişkileri." Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- [14]. İnat, Kemal, (2008), "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası-2006", Ortadoğu Yıllığı 2006, Ed. Kemal İnat ve Muhittin Ataman, 1. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- [15]. Kalin, I., (2011), Soft power and public diplomacy in Turkey. Perceptions, 16(3), 5.
- [16]. Kardaş, Tuncay, (2006), "Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006." Ortadoğu Yıllığı 2005, 5. İstanbul: Nobel Yayınları.
- [17]. Kimmerling, Baruch and S. Joel Migdal, (2003), The Palestinian People: A History, US: Harvard University Press, ss. 1-608.
- [18]. Koçer, Gökhan, (2012), "AKP'nin ve Tayyip Erdoğan'ın Dış Politika Felsefesi." Türk Dış Politikası (1919-2012), Der. Haydar Çakmak, Ankara: Barış Platin Yayınları.
- [19]. Köse, Talha, (2011), "Türk Dış Politikasının Ortadoğu'daki Yeni Kimliği Ve Çatışma Çözümlerini Keşfi", TDP Yıllığı 2010, ss. 623-662.
- [20]. Köse, Talha, (2017), "AK Parti Dış Politikasında Uyuşmazlık Çözümü Uygulamaları", SETA, ss. 1-16.
- [21]. Lindenstrauss, Gallia ve Süfyan Kadir Kıvım, (2014), "Turkish-Hamas Relations: Between Strategic Calculations and Ideological Affinity." Strategic Assessment, 17, S. 2, ss. 6-16.
- [22]. Mercan, Muhammed Hüseyin, (2010), "Adalet ve Kalkınma Partisinin İsrail-Filistin Politikası." Electronic Journal of Political Science Studies 1, S. 1, ss. 40-67.
- [23]. Taspınar, Omer, (2008), "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism," Carnegie Endowment for International Peace, S. 7, ss. 14-15.
- [24]. Tür, Özlem, (2009), "Türkiye-İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?." Orta Doğu Analiz, 1, S. 4, ss. 22-29.
- [25]. Tüysüzöğlü, Göktürk, (2014), "Milenyum Sonrası Türkiye-İsrail İlişkilerinin Değişen Görünümü", Akademik ORTA DOĞU, 8, S. 2, ss. 139-159.
- [26]. Ulutaş, Ufuk ve Bilal Salaymeh, (2017), "HAMAS'ın Yeni Siyaset Belgesi", SETA Perspektif, S. 173, ss. 1-5.
- [27]. Yanarocak, Hay Eytan Cohen, (2013), "Israel: A Micro Component of a Turkish Macro Foreign Policy." Tel Aviv Notes, S. 20, ss. 1-5.

Gazeteler

- [28]. "Anadolu Meydanı'nda Büyük Kudüs Mitingi", Milliyet, 17 Aralık 2017.
- [29]. "Ankara PKK Benzetmesinden Rahatsız", Hürriyet, 17 Şubat 2006.
- [30]. "Berlamanı Türki: Wathıqa Hamas el-Cedidi 'Kafza Lilamam'", Daily Sabah Arapça, 3 Mayıs 2017.
- [31]. "Bu partiyle hükümetin işi zor", Sabah, 17 Şubat 2006.
- [32]. "Dışişleri Bakanı Babacan: Operasyonlar Durdurulsun", Milliyet, 30 Aralık 2008.
- [33]. "Dostluğumuz kıymetliyse düşmanlığımız şiddetlidir", Takvim, 2 Haziran 2010.
- [34]. "Ebu Merzuk: Hamas ve Hizbullah aynı cephede", Yakın Doğu Haber, 6 Kasım 2017.
- [35]. "Erdoğan: İsrail'in yaptığı terördür", Hürriyet, 14 Nisan 2004.
- [36]. "Erdoğan'dan Twitter'da Mursi'ye destek", Sabah, 17 Mayıs 2015.
- [37]. "Gaza Strains Vital Turkey-Israel Relations", Global Post, 20 Ocak 2009.
- [38]. "Halit Meşal'in yeni yuvası Türkiye' mi?", Milliyet, 29.01.2012.
- [39]. "Hamas bir terör örgütü müdür?", Radikal, 24 Kasım 2012.
- [40]. "Hamas lideri Hizbullah koruması altında", Yakın Doğu Haber, 5 Temmuz 2017.
- [41]. "Hamas Sözcüsü Zuhri: Biz Türkiye ve Erdoğan ile gurur duyuyoruz", Milliyet, 1 Ocak 2018.
- [42]. "Hamas, Iran Meet for First Time in Three Years as Unity Deal Nears," Haaretz, 24 May 2014.
- [43]. "Hamas: Aruri, ABD Baskısı Nedeniyle Zaten Türkiye'den ayrılmıştı", Sputnik News, 22 Aralık 2015.
- [44]. "Hamas: İran'dan uzaklaştık", Al Jazeera, 30.11.2012.
- [45]. "Hamas: İşgalci rejimle anlaşma mutlak kötülüktür", Milli Gazete, 27 Haziran 2016.

- [46]. "Hamas'ın İki Numaralı İsmi Aruri Gazze'ye Döndü", Hürriyet, 3 Ağustos 2018.
- [47]. "Hamas'tan Erdoğan'a Büyük Övgü", Takvim, 1 Ocak 2018.
- [48]. "Hangi aklı evvel", Hürriyet, 17 Şubat 2006.
- [49]. "İkinci İntifada Nedir?", TİMETÜRK, 5 Aralık 2017.
- [50]. "İkinci İntifada'nın 15. yıldönümü", Al Jazeera Türk, 28 Eylül 2015.
- [51]. "İslami Direniş Hareketi Hamas", Al Jazeera Türk, 28 Nisan 2014.
- [52]. "İsrail ve Türkiye ilişkilerinde büyük kriz", Milliyet, 20 Mayıs 2004.
- [53]. "İsrail Yine Aynı 'Numarayı' Yaptı: Hamas İle PKK Arasında Benzerlik Kurdu," Net Haber, 31 Aralık 2008.
- [54]. "İsrail, Hamas'ın yeni liderini de öldürdü", Milliyet, 18 Nisan 2004.
- [55]. "İsrail: PKK Yerine Hamas Yazın, Aynı Şey," Milliyet, 5 Mart 2008.
- [56]. "İsrail'in Ankara Büyükelçisi Türkiye'den ayrıldı.", NTV, 16 Mayıs 2018
- [57]. "Katar'da Halid Meşal, Kandil, İmralı vs.," Radikal, 16 Ocak 2013.
- [58]. "Leaders of Turkey and Israel Clash at Davos Panel", Bennhod, K., New York Times, 2009.
- [59]. "Mısır'da Erdoğan'a Destek Gösterisi", TRT Haber, 18 Haziran 2013.
- [60]. "Ortadoğu'da Barışa Ankara'da İlk Adım", Akşam, 14 Kasım 2007.
- [61]. "Randevu yerine nasihat aldılar", Hürriyet, 17 Şubat 2006.
- [62]. "Seeks Direct Talks With Syria", Israel News Agency, 23 Aralık 2008.
- [63]. "Tarihi Kudüs Kararı Ardından Erdoğan'dan İlk Açıklama", CNN Türk, 13 Aralık 2017.
- [64]. "Turkey May Provide Hamas with \$300 Million in Annual Aid," Haaretz, 28 January 2012.
- [65]. "Turkish Foreign Minister Sheds Tear in Gaza," Ynet, 21 Kasım 2012.
- [66]. "Türkiye'nin Hamas politikasının belirleyici unsurları", Al Jazeera, 23 Nisan 2014.
- [67]. "Washington: BM Güvenlik Konseyi HAMAS'ı terör örgütler listesine almalı", ParsToday, 21 Haziran 2017.
- [68]. "Yasin El-Kadı hakkındaki hüküm kaldırıldı", Haber Sol, 19 Ekim 2012.
- [69]. "Zahhar: Katar'a değil Beyrut'a gitmeliydik", Yakın Doğu Haber, 17 Eylül 2014.